

1878-1945 Döneminde Sancak Sorunu: Avusturya, Sırbistan, Karadağ ve Boşnaklar

Doç. Dr. Caner SANCAKTAR¹

¹Kocaeli Üniversitesi İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi, caner.sancaktar@kocaeli.edu.tr ,
canersancaktar@hotmail.com

Özet: Müslüman Boşnakların yaşadığı ve Sırbistan ile Karadağ arasında yer alan Sancak bölgesi 1878 Berlin Antlaşması'na kadar Osmanlı yönetimi altında kaldı. Sancak bölgesi ve Boşnakları, 1878-1941 döneminde sırasıyla Avusturya İmparatorluğu, Sırbistan Krallığı, Karadağ Krallığı ve Yugoslavya Krallığı tarafından yönetildi. İkinci Dünya Savaşı yıllarında Sancak bölgesini ve bir bütün olarak Yugoslavya'yı Alman ve İtalyan orduları işgal etti. Bu makalenin konusu ve amacı, 1878-1945 döneminde Avusturya İmparatorluğu, Sırbistan, Karadağ ve Müslüman Boşnaklar arasında yaşanan Sancak Sorununu açıklayıp analiz etmektir. Bu amaçla, makale kapsamında sırasıyla Sancak'ta 1878-1909 döneminde Avusturya hâkimiyeti, 1912-1918 döneminde Sırbistan ve Karadağ krallıkları hâkimiyeti, 1941'e kadar sürmüş olan Yugoslavya Krallığı dönemi ve İkinci Dünya Savaşı yıllarında faşist işgal, iç savaş ve Boşnaklara uygulanmış olan etnik temizlik incelenip eleştirel biçimde açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sancak, Avusturya, Sırbistan, Karadağ, Boşnaklar

The Sanjak Issue Between 1878-1945: Austria, Serbia, Montenegro and Bosniaks

Abstract: Sanjak region populated by Muslim Bosniaks and located between Serbia and Montenegro had been ruled by the Ottoman Empire until the Treaty of Berlin 1878. In the period of 1878 and 1941, Sanjak region and Bosniaks had been ruled respectively the Habsburg Empire, Serbian and Montenegrin kingdoms, and the Kingdom of Yugoslavia. Sanjak region and as a whole Yugoslavia was invaded by the German and Italian military troops in the Second World War. This article's subject and purpose is explaining and analyzing the Sanjak Issue among the Habsburg Empire, Serbia, Montenegro and Muslim Bosniaks between 1878-1945. For this purpose, the Habsburg rule in Sanjak between 1878-1909, Serbian and Montenegrin kingdoms' rule in Sanjak between 1912-1918, the period of the Kingdom of Yugoslavia until 1941, and the fascist invasion, civil war and ethnic cleansing carried out against Bosniaks during the Second World War are respectively studied and explained critically in the context of the article.

Keywords: Sanjak, Austria, Serbia, Montenegro and Bosniaks

1. GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu tarafından fethedilmeden önce Sancak bölgesinin adı "Raška (Raşka)" idi. Burası 1. yüzyıldan itibaren Roma İmparatorluğu'nun elindeydi. Roma İmparatorluğu 395'te ikiye bölündükten sonra Raška bölgesi, Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu'nun elinde kaldı. Slavlar 6. yüzyılın başından itibaren Karpatlar'ın kuzeyinden güneye inip Balkan topraklarına yerleştiler. Yüzyılın sonuna gelindiğinde Slav kabileleri bölgenin önemli bir gücü haline gelmiş bulunuyorlardı. Slav Sırp kabileleri, Balkan coğrafyasına vardıklarında ilk yerleştikleri yer Raška bölgesi oldu. Bu nedenle yüzyıllar boyunca Sırplar, "Raşkalılar" adıyla anıldılar.

Ortaçağ Sırp Krallığı, bugünkü Karadağ ve Raška (Sancak) bölgelerinde Sırp Beyi Vojislav'ın oğlu Michael tarafından kuruldu (1077) ve Michael'in oğlu Bodin döneminde (1081-1101) genişledi. Kral Bodin'in ölümünden sonra taht savaşları başladı. Taht savaşları sırasında askeri ve siyasi güç Karadağ bölgesinden Raška'ya kaydı. 1160'larda Stefan Nemanja liderliğinde Raška'da yeni bir Sırp hanedanlığı ortaya çıktı. Stefan Nemanja, 1168'da Ortodoks Hıristiyanlığı bugünkü Novi Pazar

(Yenipazar) şehrinde bulunan Sv. Petar Kilisesi'nde resmen kabul etti. Ertesi yıl Raška Veliki Župan (Raška Büyük Beyi) unvanını aldı. Bu tarihten itibaren Sırbistan Krallığı'nı iki asır boyunca Nemanja Hanedanlığı yönetti. Stefan Nemanja 1196'ya kadar tahtta kaldı. Bu süre zarfında Raška'da manastır ve kiliseler inşa etti. Böylece bölge, Sırp Krallığı, Sırp Ortodoks Kilisesi ve Sırp kültürünün merkezi haline geldi. Tüm bu nedenlerden dolayı Yenipazar ve bir bütün olarak Raška (bugünkü Sancak) bölgesi, Sırp ulusu ve ulusal kimliği için büyük önem taşır. (Bkz. Ćirković, 2004, s. 29-33, 82-87; Judah, 1997, s. 7-9, 17-19; Darby, 1968, s. 87-93).

1389'da Kosova Savaşı kazanıldıktan sonra Osmanlı Devleti Sırbistan topraklarını ele geçirmeye başladı. Osmanlılar ilk defa 1396'da Raška bölgesine girerek buradaki bazı kaleleri ele geçirdiler. Kalelere Osmanlı askerleri hâkim idi. Ama kalelerin dışındaki topraklara Sırp Beyleri hükmediyorlardı. Dolayısıyla bölgenin tam olarak Osmanlı hâkimiyetine girmesi ancak 1455-1465 arasında gerçekleşti. 1463 ve 1483 yıllarında ise Bosna ve Hersek bölgeleri fethedildi. Raška toprakları, Bosna ve Hersek sancaklarına bağlandı. Fethedilen topraklar genişleyince 1580'de Bosna Eyaleti oluşturuldu. Raška bölgesi, Osmanlı

Devleti tarafından “Yenişehir (Novi Pazar) Sancağı”na dönüştürülüp Bosna Eyaleti’ne bağlandı. (İslam Ansiklopedisi, Cilt 36, 2009, s. 100).

Yani Sırlar tarafından “Raška” olarak adlandırılan bu bölge, 1580’den itibaren Osmanlı Devleti tarafından “Yenişehir Sancağı” olarak adlandırıldı. Bu bölge, adını, merkez şehir olan Novi Pazar (Yenişehir)’dan aldı. Bölge, 1878’de Osmanlı hâkimiyetinden çıktıktan sonra kısaca “Sancak” olarak adlandırıldı. Bu adlandırma, Boşnaklar arasında günümüzde de devam etmektedir. Fakat Sırlar, bölgeye “Raška” demeyi tercih etmektedirler.

Bosna, Hersek ve Sancak bölgelerinde 15. yüzyıldan itibaren Osmanlı etkisiyle İslamlaşma süreci yaşandı. Bugünkü Bosna-Hersek ve Sancak bölgelerinde yaşayan Hıristiyan Slavların (Bogomiller, Katolik Hırvatlar, Ortodoks Sırlar ve Karadağlılar) önemli bir bölümü Osmanlı hâkimiyeti altında çeşitli nedenlerden dolayı İslamiyet dinine geçtiler. Osmanlı Devleti, Bosna, Hersek ve Sancak bölgelerinde Müslümanlaşan Slavlara “Boşnak” adını verdi. Müslüman Boşnaklar, komşuları ve soydaşları olan Sırlar, Karadağlılar ve Hırvatlarla karşı Osmanlı Devleti ile ittifak kurdular ve bölgenin İstanbul tarafından kontrol edilip yönetilmesinde büyük roller üstlendiler. Bununla birlikte, Boşnak seçkinleri (çiftlik beyleri, kapetanlar, ayanlar, lonca liderleri, ulema) II. Mahmut’un merkeziyetçilik siyasetine karşı çıkarak Bosna Eyaleti (bugünkü Bosna, Hersek ve Sancak bölgeleri) için geniş siyasi özerklik talep ettiler. Bu talep İstanbul tarafından karşılanmayınca Boşnaklar ile Osmanlı Devleti arasında anlaşmazlıklar ve çatışmalar yaşandı. Tüm bu gelişmeler neticesinde Bosna, Hersek ve Sancak bölgelerinde Ortodoks Sırlar-Karadağlılar, Katolik Hırvatlar ve Müslüman Osmanlılar-Türklerden ayrı bir “Müslüman Slav Boşnak” kimliği ve ulusu ortaya çıkıp tarihsel süreçte gelişti.¹

Osmanlı Devleti 1830’da Sırbistan’a Özerk Prenslük statüsü verince Sırp Prensi Miloš Obrenović, Sırbistan Prenslüğü’ne bırakılan topraklarda yaşayan Boşnakları kovmaya başladı. Kovulan Boşnakların büyük bölümü, Bosna Eyaleti’ne bağlı Yenişehir Sancağı’na (bugünkü Sancak bölgesine) göç etti. Böylece Sancak bölgesindeki Boşnak nüfus, Sırp ve

Karadağlıların aleyhine daha da arttı. (Popovic, ty., s. 191.). Bu durum, bölgedeki Ortodoks Sırlar ve Karadağlılar ile Müslüman Boşnaklar arasındaki rekabeti ve gerginliği arttırdı.

Sancak bölgesi, 1878 Berlin Kongresi/Antlaşması sonucunda Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun kontrolüne geçti. Böylece Sancak Boşnakları için zorlu tarihsel süreç başlamış oldu. Balkan Savaşları sonucunda Sancak bölgesi, Sırbistan ile Karadağ krallıkları arasında ikiye bölündü. Bu tarihten itibaren Sancak Boşnakları üzerinde baskılar giderek arttı ve göç ettirme politikası başlatıldı. Çünkü milliyetçi Sırp ve Karadağ krallıkları, bölgedeki Müslüman Boşnak varlığını zayıflatmak ve böylece Sancak’a mutlak hâkim olmak istiyorlardı. Buna karşılık Sancaklı Boşnaklar, Sırbistan ve Karadağ içinde siyasi özerklik talep ettiler. Fakat bu talep Sırp ve Karadağ yönetimleri tarafından kabul edilmedi. Böylece Balkan Savaşları’ndan itibaren Sırbistan, Karadağ ve Boşnaklar arasında “Sancak Sorunu” oluştu ve günümüze kadar ulaştı.

Bu bölge, sadece Sırlar ve Karadağlılar için değil, aynı zamanda Boşnaklar için de son derece önemlidir. Çünkü Boşnakların anavatanı, bugünkü Bosna-Hersek ve Sancak topraklarıdır. Sırların adlandırmasıyla “Raška”, Boşnakların adlandırmasıyla “Sancak” bölgesi, Osmanlı hâkimiyeti altında 1580’den 1877’ye kadar Bosna Eyaleti’nin bir sancağı (Yenişehir Sancağı) idi. 1878 Berlin Kongresi’ne kadar Osmanlı hâkimiyeti altında kalmış olan Bosna Eyaleti (bugünkü Bosna-Hersek ve Sancak bölgeleri), Müslüman Boşnak ulusu ve kimliğinin doğup geliştiği bölgedir. Bu nedenle Bosna-Hersek ve Sancak bölgeleri, tarih boyunca Boşnaklar ve Müslüman Boşnak kimliği için büyük önem arz etmiş ve bir “Boşnak Anavatanı” olmuştur.

Sancak bölgesinde Boşnaklar, Sırlar, Karadağlılar, Arnavutlar ve az sayıda Roman azınlık yaşamaktadır. Nüfusun çoğunluğunu Boşnaklar oluşturmaktadır. Fakat Sancak Boşnakları, 1878’den itibaren çeşitli baskılara, saldırılara ve asimilasyon politikalarına maruz kaldılar. Bu nedenle bölgedeki Boşnak nüfus özellikle 1878’den itibaren azalmıştır. Buna rağmen Sancak Boşnakları, günümüze kadar bölgedeki varlıklarını güçlü biçimde muhafaza etmeyi

¹ Bosna-Hersek, Sancak ve diğer Balkan topraklarında İslamlaşma sürecinin nasıl gerçekleştiği konusunda tüm tarihçilerin ve Balkan araştırmacılarının ortak bir mutabakatı yoktur. “Balkanlar’ın İslamlaşması” konusunda farklı veya benzer çeşitli görüşler ve açıklamalar mevcuttur. Bu konuda yapılmış en kapsamlı ve başarılı çalışmalardan birisi şudur: Aleksandre Popovic, *Balkanlar’da İslam*, çev. Komisyon, İstanbul, İnsan Yayınları. Ayrıca “Boşnakların Müslümanlaşmaları”

hakkında şu kaynaklara bakılabilir: Mustafa Imamović, *Historija Bosnjaka*, Sarajevo, Bosnjacka Zajednica Kulture 1998; Aydın Babuna, *Geçmişten Günümüze Boşnaklar*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000; Noel Malcolm, *Bosna*, çev. Aşkın Karadağlı, İstanbul, Om Yayınevi, 1999; Caner Sancaktar, “Osmanlı Hâkimiyeti Altında Boşnak Ulusunun Doğuşu”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt 10, Sayı 2, Güz/Ekim 2015, s. 23-44.

başardılar. Dolayısıyla “Sancak tarihi”, özellikle 1878 Berlin Antlaşması’ndan itibaren “Boşnak ulusal mücadele tarihi” olarak şekillenmiştir.

Bu makale, 1878-1945 döneminde Avusturya, Sırbistan, Karadağ ve Boşnaklar arasında yaşanan Sancak sorununu ve Sancaklı Boşnakların ulusal varoluş mücadelelerini tarihsel olarak inceleyip analiz etmektedir. 1945 sonrasında Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti kurulmuş ve böylece Sancak sorunu/anlaşmazlığı farklı bir boyut kazanmıştır. Bu nedenle Sosyalist Yugoslavya dönemi bu makaleye dâhil edilmeyip, başka bir makalede incelenmesi planlanmıştır.

2. Sancak’ta Avusturya Hâkimiyeti

Özerk Sırbistan ve Karadağ Prenslikleri, Haziran 1876’da Venedik’te Yenipazar Sancağı’nı ele geçirip kendi aralarında paylaşma konusunda gizli bir anlaşmaya vardılar. Bu anlaşmayı öğrenen Osmanlı Devleti, Şubat 1877’de Yenipazar Sancağı’nı Bosna Eyaleti’nden ayırarak ayrı bir yönetim birimine dönüştürdü ve bölgenin Sırbistan ile Karadağ tarafından ele geçirilmesini engelledi (Kolaşinli, 2003, s. 170).

Osmanlı İmparatorluğu’nun mağlubiyeti ile sonuçlanan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Avrupalı büyük güçlerin isteği üzerine 13 Haziran’da Berlin Kongresi toplandı. 13 Temmuz’da imzalanan Berlin Antlaşması’nın 25. Maddesine göre Bosna Eyaleti resmi olarak Osmanlı İmparatorluğu’na bağlı kalacak, ama fiilen Viyana tarafından işgal edilip yönetilecekti. Fiili işgal sonrasında Osmanlı Devleti’nin Bosna-Hersek üzerindeki resmi hükümler hakları 1908’e kadar devam etti. 7 Ekim 1908’de Avusturya-Macaristan İmparatorluğu bölgeyi resmen ilhak etti ve böylece Osmanlı Devleti’nin Bosna Eyaleti üzerindeki hükümler hakları da resmen sona ermiş oldu (*Enciklopedija Jugoslavije - I*, 1955, s. 114-115; Duraković, 1993, s. 59-62).

1878 Berlin Antlaşması’na göre Karadağ ile Sırbistan Osmanlı İmparatorluğu’ndan bağımsızlıklarını kazandılar. Bağımsızlığını kazanan bu iki krallık kendi içinde yaşayan Boşnaklara baskı uygulamaya başladı ve Boşnakları göçe zorladı. Böylece 1878’den itibaren bu iki ülkeden ve ayrıca Avusturya’nın yönetimine girmiş olan Bosna-Hersek’ten dışarıya “Büyük Boşnak Göçü” yaşandı. Göçen Boşnakların çoğunluğu İstanbul, Anadolu, Kosova, Makedonya ve Sancak bölgelerine yerleştiler. Örneğin 1909-1911 yıllarında Bosna-Hersek’ten 490 Boşnak aile bu tarihte Osmanlı Devleti’nin hakimiyetinde olan Sancak’a yerleşti. (Popovic, ty., s. 186-187, 219, 215-216). Bu göç dalgası, Bosna-Hersek’teki Boşnak

nüfusunu azaltırken Sancak’taki Boşnak nüfusu arttırdı.

Sırbistan ile Karadağ, Osmanlı İmparatorluğu’ndan Yenipazar Sancağı’nı alıp kendi aralarında bölüşmek istiyorlardı. Bu istek, Berlin Kongresi öncesinde ve sırasında Rusya tarafından desteklendi. Ama Avusturya, Almanya, İngiltere ve Fransa bu isteğe karşı çıktı. Özellikle Avusturya, Berlin Kongresi görüşmeleri boyunca Yenipazar Sancağı’nı işgal etme konusunda çok ısrarcı davrandı. Sert geçen görüşmeler ve pazarlıkların sonucunda Viyana’nın isteği kabul edildi (Bkz. MacKenzie, 1967, s. 299-317).

Berlin Antlaşması’nın 25. Maddesine göre Yenipazar Sancağı (Sancak bölgesi) Kosova Eyaleti’ne bağlandı ve resmi olarak Osmanlı İmparatorluğu’na bırakıldı. Fakat yeni idare usulünün uygulanıp uygulanmadığını denetlemek ve güvenliği sağlamak bahanesiyle Avusturya, Sancak’ta yer alan Priboj, Prijepolje ve Plevlje şehirlerine beş bin civarında asker soktu. Daha da önemlisi Viyana, bölgede askeri ve ticari yollar inşa etme imtiyazı elde etti.

Böylece 1878 Berlin Antlaşması çerçevesinde Sancak bölgesinin fiili kontrolü/yönetimi Avusturya’ya bırakıldı ve Sancak bölgesi ile Sancak Boşnakları fiilen Osmanlı İmparatorluğu’ndan koparıldı. Ayrıca bu bölge, Osmanlı İmparatorluğu’ndan yeni bağımsızlığını kazanmış olan Sırbistan ile Karadağ krallıkları arasında bir tampon bölge haline getirildi. Böylece bu iki Slav Ortodoks krallığın, sınır komşusu olmaları ve daha da önemlisi, birleşip Balkanlar’da Rusya destekli büyük bir Slav Ortodoks devletin oluşması engellenmiş oldu. Ayrıca Avusturya ordusunun Sancak’a yerleşmesi, Sırbistan’ın Karadağ üzerinden Adriyatik Denizi’ne çıkış elde etmesini ve Adriyatik’te bir deniz gücü haline gelmesini engelledi.

21 Nisan 1879 tarihli Yenipazar Antlaşması’na göre Sancak, uluslararası gözetim altına alındı. Habsburg askerleri Sancak bölgesinin Priboj, Prijepolje ve Plevlje şehirlerinde konuşlandı ve buralarda üç askeri garnizon oluşturuldu. 7 Ekim 1908’de Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, 1878’den beri fiilen elinde tutmakta olduğu Bosna-Hersek’i resmen ilhak etti. Osmanlı Devleti’nin bu durumu kabul etmesi karşılığında Avusturya, Sancak’taki askerlerini Şubat 1909’da geri çekti ve Osmanlı Devleti’ne para tazminatı ödedi (Darby, 1968, s. 68, 125-126, 129-130; Petrovich, 1976, s. 399, 561).

1878-1909 döneminde Sancak Boşnakları üzerinde (ve tabii ki Bosna-Hersek Boşnakları üzerinde) Katolik Avusturya İmparatorluğu’nun asimilasyon çalışmaları arttı. Viyana yönetimi bölgede

Katolikleştirme siyaseti uyguladı. Bu asimilasyon politikası nedeniyle Bosna-Hersek ve Sancak bölgelerinden, halen bu tarihte Osmanlı hâkimiyetinde olan bölgelere (Makedonya, Kosova, İstanbul, Anadolu, Suriye ve Irak'a) Boşnak göçleri gerçekleşti.

3. Sancak'ın Bölünmesi: Sırbistan ve Karadağ Hâkimiyeti

Avusturya 1909 başında Sancak'tan çekildi ve bölgenin yönetimi tekrar Osmanlı Devleti'ne bırakıldı. Ama bu sefer, Sırbistan ile Karadağ'ın birleşme ve Sırbistan'ın Adriyatik denizine ulaşma umutları yeniden yeşerdi. Nitekim Habsburg askerleri Sancak'tan çekildikten hemen sonra Sırbistan ile Karadağ'ın bölgedeki askeri faaliyetleri ve fiili nüfuzu arttı.

Üç yıl sonra başlayan Birinci Balkan Savaşı'nda Sırp ve Karadağ orduları bölgeyi kolaylıkla ele geçirdiler. Böylece Sancak bölgesi ve Boşnakları, 1912'de Balkan Savaşı sonucunda Osmanlı Devleti'nden tamamen koptu ve fiilen Sırbistan ile Karadağ Krallıkları arasında ikiye bölündü. Ayrıca Sırbistan ile Karadağ krallıkları, Sancak üzerinden iki komşu devlet haline geldi.

Birinci Balkan Savaşı süresince Boşnaklara yönelik asimilasyon ve etnik temizlik uygulandı. (Bennett, 1995, s. 23-24). Örneğin Karadağ ordusu, Plav ve Gusinje şehirlerine saldırıp buralarda yaşayan 12 bin kişiyi zorla Hıristiyanlaştırdı. Ayrıca Plav'da binden fazla Boşnak sivil öldürüldü (Catic, 2009, s. 423).

Makedonya sorunu nedeniyle patlak veren İkinci Balkan Savaşı, 10 Ağustos 1913'te Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ, Yunanistan, Romanya arasında imzalanan Bükreş Antlaşması ile son buldu. Bükreş Antlaşması, Sancak bölgesini Sırbistan ile Karadağ arasında paylaştırdı (Petrovich, 1976, s. 603). Bu paylaşım, Sırbistan ve Karadağ devletleri tarafından 7 Kasım 1913'te imzalanan Belgrat Antlaşması'nda onaylandı. Böylece Sancak'ın doğusu Sırbistan'da, batısı ise Karadağ'da kaldı. (Yılmaz, 2004, s. 78, 87-89; *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 36, 2009, s. 101).

Yani Sancak bölgesi ve Boşnakları, ilk olarak 1878'de Berlin Kongresi'nde fiilen Osmanlı'dan koparılıp Avusturya'nın kontrolüne bırakıldı. Bölge, resmi olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun toprakları sayılıyordu. Ama fiili olarak 1909'a kadar Avusturya tarafından kontrol edildi ve yönetildi. Sancak bölgesi, 1909'da Osmanlı'nın fiili kontrolüne/yönetimine geri iade edildi. Ama bu durum sadece üç yıl sürdü: 1912'de Sancak bölgesi Sırbistan ve Karadağ tarafından işgal edildi. İkinci Balkan Savaşı sonucunda ise Sancak bölgesi resmen Sırbistan ile Karadağ arasında paylaştırıldı. Balkan

Savaşı sırasında gerçekleşen fiili durum (Sancak bölgesinin Sırbistan ile Karadağ arasında ikiye bölünmesi), 1913 Bükreş ve Belgrat antlaşmalarıyla resmileşti. Sancak'ın bu statüsü günümüzde aynen devam etmektedir.

Sancak bölgesini Sırbistan ile Karadağ arasında paylaştıran Bükreş Antlaşması 10 Ağustos 1913'te imzalandıktan sekiz gün sonra Sırbistan Krallığı Parlamentosu, 18 Ağustos 1913 tarihli 79 sayılı yasayı kabul etti. Bu yasa, Sırbistan içinde "İslam dininin özgürce tatbik edilebilmesini" öngörüyordu. Yasayı takiben bakanlar kurulu kararıyla Niş'te Baş Müftülük kuruldu ve maaşları devletçe ödenen mahalli müftüler atandı (Popovic, ty., s. 217).

Atılan bu olumlu adımlara rağmen Sancak'ta yaşayan Boşnaklara karşı fiili baskı ve şiddet, Balkan Savaşları'ndan itibaren giderek arttı. Çünkü Sırbistan ve Karadağ'daki milliyetçi monarşi rejimleri, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrıldıktan sonra kendi nüfuslarını homojenleştireme ve böylece kendi homojen ulus-devletlerini inşa etme siyaseti uyguladılar. Bu amaçla Sancak Boşnaklarını göçe zorladılar. 1914 yılının sadece Mayıs ve Haziran aylarında 70 bin Sancaklı Boşnak Türkiye'ye göç etmek zorunda bırakıldı: Bunların 20 bini Karadağ kısmından, 50 bini ise Sırbistan kısmından geldi (Catic, 2009, s. 422).

Eğitim amaçlı göçler de yaşandı bu yıllarda. Sırbistan ve Karadağ'da ilkokul sonrasında Müslüman çocukların eğitim görebilecekleri okullar mevcut değildi. Bu nedenle çok sayıda Sancaklı Boşnak aile, ilkokul sonrası eğitim için çocuklarını İstanbul, İzmir ve Selanik'e gönderdi (Popovic, ty., s. 213).

Ayrıca Sırbistan ve Karadağ hükümetleri, kendi ulusal kültürlerini geliştirmek ve kendi ulus-devletlerini kurmak için Osmanlı döneminden kalan eserleri (camiler, medreseler, türbeler, çeşmeler, konaklar, vs.) büyük ölçüde yok ettiler. Yani Osmanlı-İslam kültüründen arınma siyaseti uyguladılar. Bu siyaset, ağırlıklı olarak Sırp Kraliyet ailesi ile Sırp siyasetçiler ve askerler tarafından yönetilen Yugoslavya Krallığı döneminde (1918-1941) de devam etti. Bunun sonucunda çok sayıda Osmanlı-İslam eseri, milliyetçi Sırp ve Karadağ hükümetleri tarafından bilinçli olarak yakılıp-yıkıldı ya da başka yapılarla dönüştürüldü. Bazı eserler ise bakımsızlıktan dolayı zaman içinde yok olup gitti. (Bkz. İbrahimgil, 2008, s. 211, 215, 218-220; *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 5, 1992, s. 408).

Bu durum elbette, Sırbistan ve Karadağ içinde kalan Sancak Boşnaklarını olumsuz etkiledi. Çünkü yok edilen Osmanlı-İslam eserleri, aynı zamanda Müslüman Boşnak kimliğinin önemli unsurları ve simgeleri idi. Dolayısıyla, bölgedeki Osmanlı-İslam

eserlerinin tasfiye edilmesi, bir bakıma bölgedeki Müslüman Boşnak kimliliğinin de zayıflatılması anlamına geliyordu.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Sancak bölgesini Avusturya ordusu işgal etti. Böylece Viyana, ikinci defa Sancak bölgesini ele geçirmiş oldu (1915-1918). Sancak Boşnakları, Birinci Dünya Savaşı başlayınca Sırbistan Kraliyet Ordusu'na alındılar ve işgalci Habsburg ordusuna karşı savaştılar. Sancak Boşnakları, sadece Sancak bölgesinin değil, aynı zamanda Sırbistan başkenti Belgrat'ın savunulmasında da yer aldılar. Boşnak askerlerin çoğu Sırp Başkenti'ni savunurken hayatlarını kaybettiler. Ama milliyetçi Sırp tarihçiliği bunu görmezden geldi. Örneğin, Belgrat savunması sırasında büyük azim gösteren Sancaklı Boşnak asker Sulejman Balić'in öldüğü yere, Balić'in heykeli değil, "Meçhul Askerimize" adlı bir anıt dikildi ve Belgrat'ı savunan Müslüman Boşnak askerlerden hiç söz edilmedi. Yani Sırp milliyetçi resmi tarih yazıcılığı, Sancaklı Müslüman Boşnak askerlerin Sırp ulusunun başkentini savunmak için savaştıklarını ve öldüklerini gizlemeye çalışıldı (Catic, 2009, s. 423).

Avusturya ordusu 1915'te Sancak'ı işgal ettikten sonra bölgeden asker topladı. Dolayısıyla Sancaklı Boşnak erkeklerin bir bölümü, Birinci Dünya Savaşı sırasında Avusturya ordusuna da alındılar ve Sırbistan'a karşı savaştılar. 1918'de Avusturya yenilip Sancak'tan çekilince, Avusturya ordusunda görev almış olan Boşnak askerler, "vatana ihanet" suçuyla yargılanmamak için Sancak'tan kaçmak zorunda kaldılar. Bunların çoğunluğu Türkiye'ye sığındı (Popovic, ty., s. 220).

4. Yugoslavya Krallığı'nda Sancak

Birinci Dünya Savaşı devam etmekteyken Sırbistan hükümeti ile asırlardır Habsburg hâkimiyeti altında yaşamakta olan Hırvat ve Sloven ulusların siyasi liderleri ve partileri arasında yeni bir devletin oluşturulması hususunda anlaşmaya varıldı. Bu anlaşmaya, "Sırbistan'ın küçük kardeşi" Karadağ Krallığı da destek verdi. Birinci Dünya Savaşı'nı kaybeden Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ise savaş sonunda yıkılıp dağıldı. Böylece, savaş sırasında olgunlaşmış olan Sırp-Hırvat-Sloven-Karadağ uzlaşmasını savaş sonrasında hayata geçirmek için uygun bir Avrupa ve Balkan siyaseti şekillendi. Nihayet 1 Aralık 1918'de Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı resmen ilan edildi. Bu yeni devletin sınırları, Sırbistan Krallığı ile Karadağ Krallığı ülkelerini ve köhnemiş Habsburg İmparatorluğu esaretinde kalmış olan Hırvatistan, Slovenya, Bosna-Hersek, Dalmaçya, Baranja, Backa, Krain, Styria, Karintia ve Istria bölgelerini içeriyordu. (Singleton, 1976, s. 66-67). Devletin adı, Sırp Kral Aleksander

Karadjordjević'in 6 Ocak 1929'da gerçekleştirdiği darbe sonrasında Yugoslavya Krallığı olarak değiştirildi (Hoffman and Neal, 1962, s. 59-60).

Sancak bölgesi, 1918'den itibaren Yugoslavya Krallığı içinde kaldı ve idari yönetim olarak Zet Banlığı'na bağlandı. Boşnaklar üzerindeki baskılar bu dönemde artarak devam etti. Çünkü 19. yüzyıldan beri Sırp milliyetçiliği ayrı bir Boşnak ulusunun ve ulusal kimliğinin varlığını reddediyor, Boşnakları "Müslümanlaşmış Sırplar" olarak tanımlıyordu. Hırvat milliyetçileri ise, Boşnakları "Müslümanlaşmış Hırvatlar" olarak görüyorlardı. Yani Yugoslavya Krallığı içinde Boşnaklar, kimlik olarak "Sırp" ile "Hırvatlık" arasında bir seçim yapmaya zorlandılar. Bazı Boşnaklar bu durumu kabullendiler ve kendilerini "etnik olarak Sırp (Sırp Müslüman)" veya "etnik olarak Hırvat (Hırvat Müslüman)" şeklinde tanımladılar. Fakat bu kimlik tanımlamalar, baskılardan kurtuluş kapısı olmadı Boşnaklar için. Çünkü Sırp milliyetçiliği, Boşnakları, Osmanlı döneminde Ortodoksluğu terk edip Müslümanlaştıkları için "hain" olarak damgaladı. Aynı şekilde Hırvat milliyetçiliği de, Katoliklikten İslam'a geçtikleri için Boşnak halkını "hainlikle" suçladı. (Bkz. Ramet, 1994, s. 116-119; Höpken, 1994, s. 218; Popovic, 1994, s. 325). Sonuç olarak Sırp milliyetçiliği Boşnakları "Ortodoksları ve Sırpları", Hırvat milliyetçiliği ise Boşnakları "Katolikleri ve Hırvatları" çalıştı. Tabi ki bu durum, hem Bosna-Hersek'teki hem de Sancak'taki Boşnaklar üzerinde büyük baskı yarattı.

Yugoslavya Krallığı döneminde (1918-1941) özellikle Sancak Boşnaklarının ekonomik ve sosyo-kültürel durumları çok kötüleşti. Dini kurumlar dışında Sancak'ta herhangi bir Boşnak ulusal dernek, enstitü, okul vs. yoktu. Çünkü Müslüman Boşnak kimliğini ifade edecek ve geliştirebilecek kurumların oluşturulmasına müsaade edilmiyordu. Yugoslavya Krallığı döneminde Boşnaklar tarafından siyasi partiler (Yugoslav Müslüman Örgütü, Cemiyet Partisi) kuruldu. Fakat büyük ölçüde Sırp Kral - siyasetçiler - subaylar ittifakı tarafından domine edilen milliyetçi krallık rejimi, Boşnaklar tarafından kurulan partilere, ulusal kimliği ifade eden "Boşnak" adını kullanmalarına müsaade etmiyordu.

Daha da vahimi; Yugoslavya Krallığı döneminde göç etmeleri için sürekli baskı ve şiddet uygulandı Sancaklı Boşnaklara. Saraybosna'da yayınlanan Pravda (Doğruluk) gazetesinin 29 Temmuz 1920 tarihli sayısında "Sancaktaki Müslümanların, beşikteki çocukların, beyaz sakallı ihtiyarların, hamile kadınların, kız çocuklarının öldürüldüğünü ve camilerin çöplük olarak kullanıldığını yazıyordu.

Bütün bunlar, bu insanların bir an önce kendi evlerini terk etmeleri için yapıyordu.” (Catic, 2009, s. 423).

Bosnalı Boşnaklar tarafından kurulmuş olan Cemiyet Partisi, Şubat 1921’de hükümete bir mektup göndererek yaşanan baskıları protesto etti. Mektubu cevaplandırılan hükümet, referanduma sunulacak olan yeni anayasaya “evet” denildiği takdirde Sancak’taki koşulların iyileştirileceğine dair söz verdi. Bunun üzerine Sancak Boşnakları anayasa referandumunda “evet” oyu kullandılar. (Catic, 2009, s. 423-424).

Ama verilen söz tutulmadı. Referandum sonrasında da Sancak’ta Boşnaklara yönelik baskılar ve saldırılar devam etti. Sistemik baskılardan dolayı Sancak’tan Türkiye’ye kitlesel Boşnak göçleri yaşandı (Bennett, 1995, s. 40). 1938’de Türkiye ile Yugoslavya Krallığı arasında imzalanan antlaşma çerçevesinde 40 binden fazla Sancaklı Boşnak Türkiye’ye göç etti (*İslam Ansiklopedisi*, Cilt 36, 2009, s. 101). 1938 Antlaşması çerçevesinde Yugoslavya’dan Türkiye’ye göçen Müslümanların (Boşnak, Arnavut, Türk, Roman, Pomak, Torbeş) toplam sayısı 200 bini buldu (Catic, 2009, s. 424).

5. İkinci Dünya Savaşı: İşgal, İç Savaş ve Etnik Temizlik

Yugoslavya Krallığı tarafsızlık siyaseti izleyerek İkinci Dünya Savaşı’nın dışında kalmaya çalıştı. Ama her türlü çabaya rağmen bunu başaramadı. 6 Nisan 1941 günü Alman ordusu Yugoslavya’ya saldırdı. Bu saldırıya İtalya, Macaristan, Bulgaristan ve Nisan 1939’dan beri İtalya’nın işgali altında olan Arnavut orduları da katıldılar. Kral Peter, Başbakan Simović ve hükümet üyeleri ülkeyi terk edip Londra’ya sığındılar. 17 Nisanda Yugoslavya Kraliyet Ordusu teslim oldu. Ülke Alman, İtalyan, Macar, Bulgar ve Arnavut orduları tarafından işgal edildi. Ayrıca Almanya’nın güdümünde Bağımsız Hırvat Devleti kuruldu. Devletin başına Ustaşa – Hrvatska Revolucionarna Organizacija (İsyan – Hırvat Devrimci Örgütü)’nün kurucu başkanı Ante Pavelić getirildi. Ustaşa (Ustaşa) örgütünü ve yeni kurulan Hırvat devletini İtalya da destekliyordu. (Bkz. Wolff, 1967, s. 198-206; Castellan, 1995, s. 464-466, 474-478; Tomasevich, 1969, s. 69-79).

Ustaşaların nihai amaçları Hırvatistan ve Bosna-Hersek’i kapsayacak biçimde büyük Hırvat devletini kurmaktı. Almanya ile İtalya’nın yardımıyla bu amaçlarına İkinci Dünya Savaşı yıllarında Bağımsız Hırvat Devleti’ni kurarak geçici olarak da olsa ulaştılar. Ama Bağımsız Hırvat Devleti sadece kâğıt üstünde “bağımsız” idi, çünkü reel siyasette Almanya’nın kontrolündeydi. Nitekim Ustaşa lideri

Pavelić, tam bir Hitler hayranıydı ve Nazi liderine sadıktı.

Ülke işgal edildikten hemen sonra Albay Draža Mihailović komutasında Sırp Çetnici (Çetnikler) ordusu kuruldu. Ustaşalar gibi faşist ideolojiyi benimsemiş olan Çetniklerin nihai amaçları Büyük Sırbistan’ı kurmaktı. Büyük Sırbistan projesi; anavatan Sırbistan’a ilaveten Kosova, Voyvodina, Bosna-Hersek, Karadağ, Makedonya, Kuzey Arnavutluk bölgelerini, Hırvatistan’ın Sırp yerleşimli bölgelerini ve ayrıca Romanya, Bulgaristan ve Macaristan’ın bazı yerlerini içeriyordu.

Hem Ustaşa örgütü hem de Çetnikler kendi büyük ulus devletlerini kurabilmek için “öteki” uluslara karşı etnik temizlik uyguladılar. Çetnikler Boşnakları “Müslüman Sırp”, Ustaşa örgütü ve Bağımsız Hırvat Devleti ise Boşnakları “Müslüman Hırvat” olarak tanımlıyordu (Cigar, 1996, s. 53). Yani her iki faşist hareket, ayrı bir Boşnak ulusunun varlığını kabul etmiyordu. Bu nedenle her iki faşist hareketin ve ideolojinin ortak hedeflerinde Boşnaklar vardı.

Çetnikler, amaçlarına ulaşmak (yani Büyük Sırbistan’ı kurmak) için Ustaşa ve Partizan ordularına karşı savaştılar. Ayrıca işgalin ilk yılında işgalci güçlere karşı direndiler ve özellikle Alman ordusuna yönelik etkili sabotajlar düzenlediler. Ama 1942’den itibaren Alman ordusuyla işbirliği yaptılar. Çünkü Çetnikler için asıl düşman, ülke genelinde hızla güçlenmeye başlayan Komünist Partizanlar idi. Bu nedenle Alman ordusuyla birlikte Partizanlara karşı ortak operasyonlar gerçekleştirdiler. Almanya, Çetnik komutan Yarbay Pavle Djurišić komutasında bir Karadağ Gönüllüler Kolordusu oluşturup Partizanların üzerine saldı.

Aynı şekilde Ustaşalar için de komünistler, kesin olarak yok edilmesi gereken tehlikeli düşman idi. Bu nedenle bazı bölgelerde Ustaşalar ile Çetnikle, Partizan ordusuna karşı birlikte hareket ettiler. Partizanlara karşı savaşan bu iki faşist örgüt/ordu, işgalci Alman ve İtalyan ordularından büyük destek aldılar. Nitekim Alman, İtalyan, Bulgar, Çetnik ve Ustaşa birlikleri Mayıs-Haziran 1943’te komünist Partizanlara yönelik ortak saldırı (Weiss ve Schwarz Operasyonları) gerçekleştirdiler. (Tomasevich, 2001, s. 199, 216, 222, 294).

Partizan ordusu, Josip Broz Tito liderliğindeki Yugoslavya Komünist Partisi (YKP) tarafından kuruldu. Partizanlar, sadece işgalci güçlere karşı değil aynı zamanda faşist Hırvat Ustaşa ve Sırp Çetnik ordularına karşı savaştılar. Çünkü YKP’nin ve Partizan ordusunun amacı, ülkeyi işgalden kurtardıktan sonra Sosyalist Yugoslavya Federasyonu’nu kurmaktı. Bu amaç önünde

Ustaşalar ve Çetnikler iki büyük engeldi. Uzun ve sert geçen savaşın galibi YKP'li Partizanlar oldu.

Son Çetnik ve Ustaşa birlikleri 1945 yılının Nisan ve Mayıs aylarında tamamıyla yok edildi. Canını kurtarabilen Ustaşa ve Çetnik askerleri ve komutanları ülkeyi terk edip ABD, Kanada, Avustralya, Latin Amerika ve Batı Avrupa ülkelerine sığındılar. İlerleyen yıllarda, Ustaşa ve Çetnik arttıkları, sığındıkları ülkelerde örgütlenip Sosyalist Yugoslavya'yı yıkmak için yoğun faaliyetlerde bulundular. Yugoslavya'daki son Alman askeri birliği ise 15 Mayıs 1945'te Partizan ordusuna teslim oldu. Böylece YKP, 1945 itibarıyla Yugoslavya'nın tek hâkim meşru partisi haline geldi. (Bkz. Tomasevich, 1969, s. 78-117).

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Yugoslavya'yı işgal eden Almanya, Bosna-Hersek'in tamamını ve Sancak'ın bir kısmını Hırvat Ustaşa örgütü tarafından yönetilen Bağımsız Hırvat Devleti'ne bıraktı. Sancak'ın büyük bölümünü ise İtalyan ordusu işgal etti. Haziran 1943'te Alman-İtalyan Anlaşması, Sancak bölgesinin bazı yerlerini Almanya'ya bıraktı. İtalyan ordusu Eylül 1943'te teslim olunca Sancak'ın tamamını Almanya işgal etti. Ayrıca işgal döneminde Sancak bölgesine, Almanya'nın kurduğu ve yönettiği Sırp Gönüllüleri Kolordusu yerleştirildi (Bkz. Tomasevich, 2001, 72, 77, 222, 294-295).

Sancak Boşnakları, işgale karşı mücadele etmek için Müslüman Polisi adlı bir silahlı örgüt kurdular. 1941-1942 yıllarında Alman ve Çetnik saldırıları karşısında Partizan birlikleri, Doğu Bosna ve Sancak dağlarına ve Sancak'ın merkezi olan Yenipazar'a çekildiler. Bu yıllarda Partizan ordusunun hareket merkezi Doğu Bosna ve Sancak dağları idi. Böylece Doğu Bosnalı ve Sancaklı Boşnaklar, 1942 başından itibaren kitlesel olarak YKP'ye ve Partizan ordusuna katılmaya başladılar. Bu süreçte Müslüman Polisi de büyük ölçüde Partizanlara katıldı. (Clissold, 1968, s. 216-217; Auty, 1965, s. 89; Maclean, 1957, s. 153-154).

Yugoslavya Krallığı döneminde Sancak, Kosova ve Makedonya bölgelerini Sırplaştırmak amacıyla buralara çok sayıda Sırp aile yerleştirilmişti. YKP'nin Kasım 1940'ta toplanan Beşinci Konferansı'nda bu siyaset "Sırp burjuvazisinin sömürgeci siyaseti" olarak eleştirildi ve üç bölgeye yerleştirilen Sırp'ların bu bölgelerden çıkarılması gerektiği vurgulandı (Shoup, 1968, s. 53).

Bu karar, hiç kuşkusuz Boşnakları (ve tabii ki Arnavutları ve Makedonları) memnun etti. Dolayısıyla Sancaklı Boşnakların YKP'ye olan ilgisi ve yakınlığı YKP Beşinci Konferansı sonrasında giderek arttı. Ayrıca YKP ve Partizan ordusu, "rakip/düşman" konumunda olan Sancaklı Sırp'lar ile Sancaklı

Boşnakları uzlaştırmak/barıştırmak için büyük gayret sarf etti (Shoup, 1968, s. 65). Bundaki amaç, Sancak Sırp'larını ve Sancak Boşnaklarını Partizan ordusuna katmak ve böylece işgalcilere, Çetniklere ve Ustaşalara karşı Sancak içinde bir Sırp - Boşnak ittifakı oluşturmaktı.

YKP, ülke çapında işgalcilere, Çetniklere ve Ustaşalara karşı yürütülen kurtuluş savaşını daha organize ve etkin hale getirmek amacıyla Aralık 1942'de Yugoslavya Halk Kurtuluş Anti-Faşist Konseyi (YHKAK)'ni kurdu. 1943 yılı boyunca ülke çapında bölgesel anti-faşist konseyleri kuruldu. Kasım 1943'teki YHKAK toplantısına Sancak ev sahipliği yaptı. Bu toplantıyla birlikte Sancak bölgesinin Partizan hareketi içindeki önemi ve prestiji arttı (Shoup, 1968, s. 67, 71-72).

1944 başında YHKAK'a bağlı bir bölgesel örgütlenme olarak Sancak Halk Kurtuluş Anti-Faşist Konseyi (SHKAK) kuruldu. SHKAK üyelerinin çoğunluğunu Sancaklı Boşnaklar, geri kalanını ise Sancaklı Sırp'lar ve Karadağlılar oluşturuyordu. SHKAK'ın temel amacı, Sancak bölgesinde Alman işgaline ve Çetniklere karşı güçlü bir anti-faşist direniş örgütlemektir. Bu asli işlevin yanında SHKAK, bölgede ayrıca önemli sosyal ve siyasal reformlara girişti. Örneğin, SHKAK kararıyla Sancak'taki kadınlara seçme-seçilme hakkı verildi. Böylece Sancaklı kadınlar, tarihte ilk defa seçme-seçilme hakkına kavuşmuş oldular (Jancar-Webster, 1999, s. 78). Sancak bölgesi işgalden kurtarılınca SHKAK da misyonu tamamlamış oldu. 29 Mart 1945'te Yenipazar'da düzenlenen son toplantıda SHKAK kendisini feshetti (Paleshoutski, 1992, s. 93).

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Sancaklı Boşnakların ekseriyeti YKP - Partizan ordusuna katılarak Alman, İtalyan, Hırvat Ustaşa ve Sırp Çetnik ordularına karşı savaştılar. Bu süreçte Rifat Burčević, Halil E. Hadzimurtsević ve Zečir S. Musić gibi önemli Boşnak Partizan komutanları ortaya çıktı (Catic, 2009, s. 424; Vucinich, 1969, s. 251). İlk Boşnak Partizan birliği Ağustos 1941'de kuruldu. Partizan ordusunun Sekizinci Bölge Tugayı, Osman Karabegović komutasındaki Boşnak askerlerden oluşuyordu. Ayrıca dönemin önde gelen pek çok Boşnak siyasetçisi YKP'ye katıldı. Bunlardan birisi Nurija Pozderac idi (Malcolm, 1999, s. 297-298).

Çetnik saldırılarının yoğun olduğu yerlerde bazı Boşnaklar Hırvat Ustaşa ordusuna katıldılar veya dolaylı olarak destek verdiler (Shoup, 1968, s. 66). Ustaşa ordusuna katılan Boşnaklar (Boşnak Ustaşalar), savaş yıllarında yüz binlerce Sırp'ın katledilmesinde rol oynadılar (Popovic, 1994, s. 326). Dahası, Hakija Hadzić ve Ademaga Mesić gibi önemli Boşnak siyasetçiler Ustaşayla işbirliği yaptılar (Tomasevich, 2001, s. 495). Hakija Hadzić,

Bağımsız Hırvat Devleti hükümetinde Bosna'dan Sorumlu Komiser idi. 1938-1942 yıllarında Reis-ül Ulema olan Fehim Spaho, kendisini "Müslüman Hırvat" olarak tanımlıyordu ve bu nedenle savaş boyunca Hırvatlarla yakın durdu. Narodna Uzdanica (Ulusal Güvence) adlı Boşnak derneği savaş yıllarında Hırvat yanlısı siyaset güttü. Yugoslav Müslüman Örgütü başkanı Cafer Kulenović, Kasım 1941'de Bağımsız Hırvat Devleti hükümetinin başkan yardımcısına atandı ve savaş süresince Ustaşalarla işbirliği yaptı (Malcolm, 1999, s. 295-296).

Aynı zamanda faşist Sırp Çetnik ordusuna katılan Boşnaklar da vardı. 1943 sonunda Çetnik ordusunun yaklaşık %8'i (4.000 asker) Boşnak idi (Judah, 1997, s. 122). Boşnak kültür derneği Gajret (Gayret), savaş yıllarında açıkça Sırp yanlısı siyaset izledi (Malcolm, 1999, s. 295). Önemli Boşnak siyasetçilerden birisi olan Mustafa Mulalić (savaş öncesinde Yugoslav Ulusal Partisi milletvekili), Ocak 1944'te Ba'da toplanan Çetnik Kongresi'nde Çetnik Merkez Komitesi Başkan Yardımcısı seçildi. İlk icraatı, Boşnak askerlerden oluşan bir Müslüman Çetnik Birliği kurmak oldu (Tomasevich, 2001, s. 501).

Alman İçişleri Bakanı SS Komutanı Himmler'in önerisi ve Hitler'in talimatı doğrultusunda Bosna-Hersek'te Nisan 1943'te "Hançer-SS" adlı bir Boşnak-Hırvat askeri birliği oluşturuldu. Hançer-SS birliği, 23.200'ü Boşnak ve 2.800'ü Hırvat olmak üzere toplam 26.000 askerden oluşuyordu. Bu birliğin temel görevi Partizan kuvvetlerini Bosna-Hersek'ten silip atmaktı, ama başarılı olamadı (Bkz. Tomasevich, 2001, s. 496-501).

Boşnakların Hançer-SS'e katılmalarının en önemli nedeni, Hitler'in, Boşnaklara, Bosna-Hersek ve Sancak bölgelerini kapsayacak biçimde bir Boşnak Devleti'nin kurulmasını vaat etmesiydi. Ayrıca Boşnaklar, Almanya ile işbirliği yaparak kendilerini Çetnik ve Ustaşa saldırılarına karşı koruyabileceklerini umuyorlardı. Ama Hançer-SS birliği, çoğunlukla Bosna-Hersek ve Sancak dışında kullanıldı ve Partizanlara karşı savaştırıldı. Bu nedenle Hançer-SS, Boşnak halkının Ustaşa ve Çetnik saldırılarına karşı korunması hususunda hiçbir fayda sağlamadı. Ayrıca Almanya'nın "Boşnak Devleti" vaadinin bir aldatmaca olduğu kısa sürede ortaya çıktı. Bunun üzerine Boşnak askerler Hançer-SS'ten firar etmeye başladılar. Örneğin Hafız Muhammed Panca, Hançer-SS'ten ayrıldıktan sonra Boşnak köylülerden oluşan bir askeri birlik kurdu ve ardından savaşçılarıyla birlikte Partizan ordusuna katıldı. 1945 ilkbaharından itibaren Hançer-SS'ten ayrılıp Partizanlara katılan Boşnakların sayısı hızla arttı (Bora, 1994, s. 41).

İşgalci İtalyan ordusuyla işbirliği yapan anti-komünist Boşnaklar da oldu İkinci Dünya Savaşı yıllarında. Örneğin Hersekli Boşnak siyasetçi Ismet Popovac, İtalya'dan aldığı silah yardımıyla Anti-komünist Boşnak Taburu kurdu ve Partizanlara karşı savaştı. Ismet Popovac, Eylül 1943'te İtalyan ordusu Yugoslavya'dan çekildikten sonra Alman ordusundan yardım almaya başladı (Tomasevich, 2001, s. 494-495).

İtalya, Almanya, Ustaşalar veya Çetnikler ile işbirliği yapan Boşnakların çoğu, savaş sonunda Partizanlara esir düştü. İşbirlikçi Boşnak esirler, vatana ihanet suçuyla yargılanıp idama kadar varan sert cezalara çarptırıldılar. Bazıları ise, ülke dışına kaçıp aileleriyle birlikte Batı Avrupa ülkelerine, ABD, Kanada ve Türkiye'ye sığındılar. İşgalci Alman - İtalyan ordularına, faşist Ustaşa ve Çetniklere karşı savaşmış olan Boşnak Partizanlar ise, savaş sonrasında sadece sosyalist rejim tarafından değil, Boşnak halkı tarafından da "savaş kahramanları" olarak karşılandılar. Savaşta şehit düşen Boşnak Partizanların heykelleri kendi köylerine, kasabalarına ve okullara dikildi. Çeşitli sokaklara, caddelere ve meydanlara Boşnak Partizan kahramanların adları kondu.

Hırvat Ustaşa ordusu etnik olarak homojen Büyük Hırvatistan'ı, Sırp Çetnik ordusu ise etnik olarak homojen Büyük Sırbistan'ı kurabilmek için öteki uluslara karşı etnik temizlik uyguladılar. Etnik temizliğin en büyük kurbanı, Bosna-Hersek ve Sancaklı Boşnaklar oldu. Çünkü her iki faşist ordu/örgüt, Bosna-Hersek ile Sancak'ı ele geçirmek için bu bölgeleri Boşnaklardan arındırmak istedi. Eylül 1943'e kadar İtalyanların ve bu tarihten itibaren Almanların işgali altında olan Sancak bölgesinde Boşnaklara yönelik etnik temizliği Sırp faşist Çetnik ordusu gerçekleştirdi. Bu katliamdan kurtulmak için çok sayıda Sancaklı Boşnak aile Bosna-Hersek'e kaçtı. Ama Bosna-Hersek'teki Boşnaklar da bölgeyi kontrol eden Ustaşaların saldırılarına hedef oldular (Bkz. Tomasevich, 2001, s. 409-410; Friedman, 2004, s. 20).

Ayrıca her iki örgüt, Boşnakları asimile etmeye çalıştı. Ustaşalara göre Boşnaklar Osmanlı etkisiyle "Müslümanlaşmış Hırvatlar", Çetniklere göre ise "Müslümanlaşmış Sırp" idi. Bu nedenle bu iki faşist görüşe göre, Boşnaklara ayrı bir devlet verilmesi ve hatta "ulus statüsü" tanınması düşünülemezdi bile, Boşnakların buna hakları yoktu!

Hırvat Ustaşa örgütü Boşnakları "Katolikleştirmeye ve Hırvatlaştırmaya" çalışırken, Sırp Çetnikler de Boşnakları "Ortodokslaştırmaya ve Sırplaştırmaya" çalışıyordu. Tarih boyunca Müslüman din adamları Boşnak kimliğinin önemli taşıyıcıları oldular. Bu

nedenle din adamlarına yönelik saldırılar gerçekleştirildi. Saraybosna Müftülüğü'nün verdiği bilgilere göre 1939-1940 yıllarında 50 Boşnak din adamı öldürüldü (Tomasevich, 2001, s. 574).

Her ne kadar Boşnakların bir bölümü Ustaşalar ve Çetnikler ile işbirliği yapmış olsa da, Boşnak halkının büyük çoğunluğu, her iki taraftan gelen asimilasyon kampanyasına karşı direndi ve direndikleri için katledildi. Hırvat demograf Vladimira Zerjavić'e göre İkinci Dünya Savaş süresince toplam 103 bin Boşnak yani toplam Boşnak nüfusun %8,1'i hayatını kaybetti (Duraković, 1993, s. 144). Jožo Tomašević'in hesaplamasına göre ise, Boşnakların %13'ü hayatını kaybetti (Tomasevich, 2001, s. 574). Bunların çoğunluğu Ustaşa ve Çetnik saldırıları sonucunda öldürüldü. Sadece Sancak bölgesinde Çetnik ordusu tarafından öldürülen Boşnakların sayısı 9 bindir. Ayrıca Boşnak milletini aşağılamak ve yıldırım amacıyla Boşnak kadınlara sistematik olarak tecavüz edildi (Jançar-Webster, 1999, s 70).

Savaştan sonra kurulan yeni sosyalist rejim (Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti), savaş sırasında gerçekleştirilen etnik temizlik, ve savaş suçları hakkında geniş kapsamlı soruşturmalar ve yargılamalar gerçekleştirdi. Bu soruşturma ve yargılamalar, İkinci Dünya Savaşı yıllarında Boşnaklara karşı etnik temizlik uygulandığını kanıtlayan çok sayıda belge ve tanık ortaya çıkardı.

Çetnik Ordusu Başkomutanı Draža Mihailović, savaş sonunda yakalanıp yargılandı ve 1946'da idam edildi. Mihailović'in yargılanması sırasında 1 Ocak 1943 tarihli bir rapor ortaya çıkarıldı. Bu raporu hazırlayıp Mihailović'e gönderen kişi, Çetnik Ordusu komutanlarından Pavle Djurišić idi. Djurišić, raporunda, Doğu Sancak'taki Plevlje ve Güneydoğu Bosna'daki Čajniče ile Foča şehirlerinde gerçekleştirilen askeri operasyonlar hakkında Mihailović'e aşağıdaki bilgileri arz etmişti:

“Operasyon emirlere göre tam olarak gerçekleştirildi... Tüm komutanlar ve birlikler görevlerini başarıyla uyguladılar. Söz konusu üç bölgedeki (Plevlje, Čajniče, Foča) tüm Müslüman (Boşnak) köyleri tamamıyla yakıldı, dolayısıyla zarar görmemiş hiçbir ev kalmadı. Hayvanlar, tahıl ve saman hariç tüm mülkler yok edildi... Operasyon süresince cinsiyet ve yaş dikkate alınmaksızın Müslüman (Boşnak) nüfus imha edildi. Müslüman (Boşnak) kurbanlar arasından yaklaşık 1.200'ü savaşçı ve 8.000 kadar diğer kurbanlar kadınlar, yaşlı erkekler ve çocuklardır...” (Judah, 1997, s. 120-121).

Savaş sonrasında Başkan Tito liderliğinde kurulan sosyalist rejim, savaş sırasında Boşnaklara yönelik gerçekleştirilmiş olan bu gibi etnik temizlik ve savaş

suçlarını açığa çıkarıp sorumlularını cezalandırdıkça, Boşnakların sosyalist rejime ve Başkan Tito'ya olan güvenleri ve bağlılıkları giderek arttı. Nitekim Yugoslavya'da “Tito sevgisi” en fazla Boşnaklar arasında yaygın idi. Oysa Josip Broz Tito, bilindiği gibi Boşnak değil bir Hırvat idi. İkinci Dünya Savaşı yıllarında Çetnik ve Ustaşa saldırılarına karşı Boşnakları en fazla korumuş olan güç, Tito liderliğindeki YKP ve Partizan Ordusu idi. Ayrıca savaş sonrasında kurulan sosyalist rejim ve YKP iktidarı, çok sayıda Çetnik ve Ustaşa komutanı ve askeri, Boşnaklara karşı işlenen etnik temizlik ve savaş suçlarından dolayı yargılayıp en ağır biçimde cezalandırdı. Bu nedenle Müslüman Boşnaklar, Yugoslavya içindeki “en Titocu ulus” haline geldi. Günümüzde dahi “Tito sevgisi ve saygısı” en fazla Boşnaklar arasında yaşamaktadır. Yugoslav devriminin lideri Tito'ya duyulan sevgi ve saygı, sadece Bosna-Hersek ve Sancak'taki Boşnaklar arasında değil, Türkiye'ye göç etmiş olan Boşnaklar arasında da son derece güçlü ve yaygındır.

6. SONUÇ

Bugünkü Müslüman Boşnak kimliği ve ulusu, Osmanlı hâkimiyeti altında Bosna-Hersek ve Sancak bölgelerinde ortaya çıktı. Boşnak kimliğini ve ulusunu ortaya çıkaran temel etkenler (a) bölgede Osmanlı etkisiyle yaşanan İslamlaşma süreci, (b) Sırp ve Hırvat milliyetçiliği ile yaşanan çatışmalar ve ayrıca (c) Osmanlı merkezi yönetimi ile yaşanan anlaşmazlıklar/çatışmalar oldu. Ortodoks Sırlar ve Katolik Hırvatlar ile yaşanan çatışmalar “Müslümanlık (Muslimanstvo)” bilincini/kimliğini güçlendirirken, Osmanlı merkezi yönetimi ile yaşanan anlaşmazlıklar ve çatışmalar (isyanlar, savaşlar) ise “Osmanlılık-Türklük” kimliğine karşı “Boşnaklık (Bosnjastvo)” bilinci ve kimliğini güçlendirdi. Böylece Bosna-Hersek ve Sancak bölgelerinde gayrimüslim Slav Sırlar, Hırvatlar, Karadağlılar ve Müslüman Osmanlılar-Türklerden ayrı bir Müslüman Boşnak ulusu doğup gelişti.

Boşnak ulusu 1878'e kadar Bosna Eyaleti'nde bir arada yaşadı. 1878 Berlin Kongresi/Antlaşması kararlarına göre Bosna-Hersek ve Sancak bölgeleri Avusturya'nın fiili yönetimine bırakıldı. Böylece Bosna-Hersek Boşnakları ile Sancak Boşnakları, hem birbirlerinden hem de Osmanlı hâkimiyetinden kopmuş oldular.

1878 sonrası Sancak Boşnakları için son derece zorlu bir tarihsel süreç oldu. Bölge 1909'a kadar Avusturya'nın fiili yönetimi altında kaldı. Avusturya hâkimiyeti döneminde (1878-1909) hem Bosna-Hersek'te hem de Sancak'ta Boşnaklar üzerinde Katolikleştirme çalışmaları yapıldı. Fakat bu politika Boşnaklar üzerinde etkili olmadı. Müslüman

Boşnaklar, Avusturya hâkimiyeti altında kendi İslam kimliklerini korumayı başardılar ve hatta asimilasyon politikasına karşı bir tepki olarak daha da geliştirdiler.

Her ne kadar Sancak'ın yönetimi 1909'da tekrar Osmanlı Devleti'ne bırakılmış olsa da, Avusturya ordusu geri çekildikten sonra bölge üzerinde Sırbistan ve Karadağ'ın etkisi hızla arttı. Birinci Balkan Savaşı'nda bölgeye giren Sırp ve Karadağ orduları Boşnaklara yönelik etnik temizlik uyguladılar. Savaş sonunda bölge, Sırbistan ile Karadağ arasında ikiye bölündü.

Her iki devlet, kendi sınırları içinde kalan Sancak Boşnaklarını göçe zorladı. Göç etmeyip Sancak'ta kalan Boşnaklar asimilasyona tabi tutuldular. Karadağ Krallığı, Boşnakları "Karadağlılaştırmaya", Sırbistan Krallığı ise "Sırplaştırmaya" çalıştı. Ayrıca her iki Ortodoks Hıristiyan krallık, Müslüman Boşnakları Ortodoks Hıristiyanlığa geçirmeye çalıştı. Sancak Boşnaklarını asimile etmeye çalışan ve ayrıca göçe zorlayan bu baskıcı siyaset, Yugoslavya Krallığı döneminde de devam ettirildi.

Boşnaklar, İkinci Dünya Savaşı yıllarında tekrar etnik temizliğe maruz kaldılar. Bu sefer Boşnaklara yönelik etnik temizliği, faşist Hırvat Ustaşa ve Sırp Çentik orduları gerçekleştirdi. Sancak'ta etnik temizlik Çentikler tarafından yürütüldü. Buna karşı kendilerini korumak için Boşnakların büyük çoğunluğu YKP'ye ve Partizan ordusuna destek verdiler. Bununla birlikte, Ustaşalar, Çentikler, işgalci Almanlar ve İtalyanlar ile işbirliği yapan Boşnaklar da oldu İkinci Dünya Savaşı yıllarında. Bunlar, savaş sonrasında kurulan yeni sosyalist rejim ve Boşnak halkı tarafından "hain" olarak damgalanıp mahkûm edildiler.

Tarihi eserler, modern ulusal kimliklerin kurucu, koruyucu ve taşıyıcı unsurlarıdır. Dolayısıyla tarihi eser, ulusal kimliğin hem önemli bir parçası hem de simgesidir. Bosna-Hersek ve Sancak bölgelerinde Osmanlı döneminden kalma tarihi eserler de aynı zamanda Müslüman Boşnak kimliğinin önemli kurucu, koruyucu, taşıyıcı unsurlarıdır ve simgeleridir. Bunun farkında olan Sırbistan ve Karadağ Krallıkları, Sancak bölgesini "Sırplaştırmak" veya "Karadağlılaştırmak" için Osmanlı-İslam eserlerini yok etmeye çalıştılar. Osmanlı-İslam kültüründen arınma siyaseti, Yugoslavya Krallığı döneminde ve daha şiddetli olarak İkinci Dünya

Savaşı yıllarında devam etti. Yani sadece Boşnak halkına karşı etnik temizlik yapılmadı, aynı zamanda bölgedeki Osmanlı-İslam eserlerine karşı da bir "kültürel temizlik" uygulandı. Bundaki amaç, Sancak'taki tarihi Osmanlı-İslam eserlerini yok etmek suretiyle bölgedeki Müslüman Boşnak kimliği ve kültürünü zayıflatmak ve yok etmek idi.

Sonuç olarak; 1878'de Osmanlı hakimiyetinden çıktıktan sonra Sancak Boşnakları, sırasıyla Avusturya hakimiyeti, Sırbistan Krallığı, Karadağ Krallığı, Yugoslavya Krallığı ve İkinci Dünya Savaşı dönemlerinde çeşitli baskılara, asimilasyon politikalarına, şiddetli saldırılar ve etnik temizliğe maruz kaldılar. Bu baskılar ve saldırılar karşısında Sancak Boşnakları, kendi fiziksel, kimliksel ve kültürel varlıklarını korumak için mücadele ettiler. Bu dönemlerde temel amaç, Boşnak ulusunun varlığını, kimliğini ve kültürünü muhafaza etmektir. Dolayısıyla 1878'den itibaren Sancaklı Boşnaklar (Bosna-Hersekli Boşnaklarla birlikte) "ulusal varoluş mücadelesi" verdiler. Bu mücadelenin başarılı olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü her türlü baskıya, asimilasyon politikalarına ve saldırılara rağmen Boşnaklar Sancak'tan sökülüp atılmadı. Ama baskılara dayanamayıp göç edenler oldu. Bu da Sancak'taki Boşnak nüfusunu ve nüfuzunu azalttı. Sancak'tan ayrılan Boşnak ailelerin çoğunluğu, "din ve tarih kardeşliği" nedeniyle Türkiye'ye göç etti. Ayrıca ekonomik kaygılardan dolayı, refah seviyesinin ve iş imkânlarının daha yüksek olduğu Batı Avrupa şehirlerine de göçler yaşandı. Böylece Batı Avrupa'da ve özellikle Türkiye'de Sancak kökenli önemli bir Boşnak nüfus oluştu.² 1878'den itibaren yaşanan kitlesel göçlere ve etnik temizliğe rağmen Boşnaklar, Sancak bölgesinde nüfusun çoğunluğunu oluşturmaya devam ettiler. Ayrıca siyasal ve toplumsal mücadeleler sayesinde Sancak'taki ulusal ve dini kimliklerini korumayı başardılar.

KAYNAKÇA

- Auty, P. (1965). *Yugoslavia*. London: Thames and Hudson.
- Babuna, A. (2000). *Geçmişten Günümüze Boşnaklar*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Bennett, C. (1995). *Yugoslavia's Bloody Collapse: Causes, Course and Consequences*. London: Hurst & Company.
- Bora, T. (1994). *Bosna-Hersek: Yeni Dünya Düzeni'nin Av Sahası*. İstanbul: Birikim Yayınları.

² Türkiye'de nüfus sayımlarında vatandaşlara "etnik kökenleri/kimlikleri" sorulmadığı için ve ayrıca Boşnaklar hakkında yeterli sayıda bilimsel sosyolojik araştırma yapılmadığı için günümüzde Türkiye'de yaşayan Boşnakların nüfusu ve sosyo-kültürel durumları hakkında bilgiler son derece yetersizdir ve doğruluğu tartışmalıdır. Bu konuda tahmini rakamlar ve güvenilirliği zayıf bilgiler

ileri sürülmektedir. Türkiye'de 1990 sonrasında çok sayıda Boşnak derneği kuruldu. Fakat Boşnak derneklerinin Türkiye'deki Boşnak nüfusu hakkında ileri sürdükleri rakamlar, "kendini kalabalık/güçlü gösterme refleksiyle" abartılı olmaktadır.

- Castellan, G. (1995). *Balkanların Tarihi*. Çev. A. Yaraman-Başbuğu. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1995.
- Catic, R. (2009). "Bosna Hersek ve Sancak'taki Boşnaklar: Boşnak Kimliğinin Gelişimi", Caner Sancaktar (Ed.), *Uluslararası Balkan Kongresi: Balkan Milletleri Arasında Etkileşim*, s. 413-427. İstanbul: TASAM Yayınları.
- Cigar, N. (1996). "The Serbo-Croatian War, 1991", Stjepan G. Mestrovic (Ed.), *Genocide After Emotion: The Postemotional Balkan War*, s. 51-90. London and New York: Routledge.
- Ćirković, S. M. (2004). *The Serbs*. Trans. V. Tošić. Malden, Oxford and Carlton: Blackwell Publishing.
- Clissold, S. (1968) "Occupation and Resistance", Stephen Clissold (Ed.), *A Short History of Yugoslavia*, s. 208-235. Cambridge: Cambridge University Press.
- Darby, H. C. (1968). "Serbia", Stephen Clissold (Ed.), *A Short History of Yugoslavia*, s. 87-134. Cambridge: Cambridge University Press.
- Duraković, N. (1993). *Prokletvo Muslimana*. Sarajevo: Oslobođenje.
- Enciklopedija Jugoslavije – I* (1955). Zagreb: Jugoslavenski Leksikografski Zavod.
- Friedman, F. (2004). *Bosnia and Herzegovina: A Polity of the Brink*. London and New York: Routledge.
- Hoffman, G. W and Neal, F. W. (1962). *Yugoslavia and The New Communism*. New York: Twentieth Century Fund.
- Höpken, W. (1994). "Yugoslavia's Communists and the Bosnian Muslims", Edward Allworth (Ed.), *Muslim Communities Reemerge: Historical Perspectives on Nationality, Politics, and Opposition in the Former Yugoslavia and Soviet Union*, s. 214-247. Durham: Duke University Press.
- Imamović, M. (1998). *Historija Bosnjaka*. Sarajevo: Bosnjačka Zajednica Kulture.
- İbrahimgil, M. Z. (2008). "Balkanlar'da Türk Eserlerinin Bugünkü Durumu ve Köprü Mimarisinden Örnekler", H. Yıldırım Ağanoğlu (Ed.), *Uluslararası Sempozyum: Köprüler Kurduk Balkanlara*, s. 207-228. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı.
- İslam Ansiklopedisi*, Cilt 5 (1992). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- İslam Ansiklopedisi*, Cilt 36 (2009). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Jancar-Webster, B. (1999). "Women in the Yugoslav National Liberation Movement", S. P. Ramet (Ed.), *Gender Politics in the Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, s. 67-87. Pennsylvania: the Pennsylvania State University Press.
- Judah, T. (1997). *The Serbs: History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*. New Haven and London, Yale University Press.
- Kolaşinli, H. (2003). *Muhacirlerin İzinde*. Ankara: Lotus Yayınevi.
- MacKenzie, D. (1967). *The Serbs and Russian Pan-Slavism, 1875-1878*. New York: Cornell University Press.
- Maclean, F. (1957). *Disputed Barricade: The Life and Times of Josip Broz – Tito*. London: the Alden Press.
- Malcolm, N. (1999). *Bosna*. Çev. Aşkim Karadağlı. İstanbul: Om Yayınevi.
- Paleshoutski, K. (1992). "National Problem in the Yugoslav Federation", K. Mancev (Ed.), *National Problems in the Balkans: History and Contemporary Developments*, s. 85-125. Sofia: Arges Publishing House.
- Petrovich, M. B. (1976). *A History of Modern Serbia, 1804-1918, Volume II*. New York and London: Harcourt Brace Jovanovich.
- Popovic, A. (ty). *Balkanlar'da İslam*. Çev. Komisyon. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Popovic, A. (1994). "Islamic Movements in Yugoslavia", E. Allworth (Ed.), *Muslim Communities Reemerge: Historical Perspectives on Nationality, Politics, and Opposition in the Former Yugoslavia and Soviet Union*, s. 322-340. Durham: Duke University Press.
- Ramet, S. P. (1994). "Primordial Ethnicity or Modern Nationalism: The Case of Yugoslavia's Muslims, Reconsidered", E. Allworth (Ed.), *Muslim Communities Reemerge: Historical Perspectives on Nationality, Politics, and Opposition in the Former Yugoslavia and Soviet Union*, s. 111-138. Durham: Duke University Press.
- Sancaktar, C. (2015). "Osmanlı Hâkimiyeti Altında Boşnak Ulusunun Doğuşu", *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt 10, Sayı 2, s. 23-44.
- Shoup, P. (1968). *Communism and Yugoslav National Question*. New York and London: Columbia University Press.
- Singleton, F. (1976). *Twentieth-Century Yugoslavia*. London: Macmillan Press.
- Tomasevich, J. (2001). *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: Occupation and Collaboration*. Stanford: Stanford University Press.
- Tomasevich, J. (1969). "Yugoslavia During the Second World War", W. S. Vucinich (Ed.), *Contemporary Yugoslavia: Twenty Years of Socialist Experiment*, s. 59-118. Berkley: University of California Press, 1969.
- Vucinich, W. S. (1969). "Nationalism and Communism", W. S. Vucinich (Ed.), *Contemporary Yugoslavia: Twenty Years of Socialist Experiment*, s. 236-284. Berkley: University of California Press.
- Wolff, R. L. (1967). *The Balkans in Our Times*. New York: W. W. Norton.
- Yılmaz, M. (2004). *Sancak: Kimlik Oluşumu ve Otonomi Sorunu*. İstanbul: İ.H.H Yayınları.